

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ШАРҚШУНОСЛИК ИНСТИТУТИ
ШАРҚ ФИЛОЛОГИЯСИ ВА ТАРИХ ФАКУЛЬТЕТИ
МАРКАЗИЙ ОСИЁ ХАЛҚЛАРИ КАФЕДРАСИ**

Жантаев Мақсуд Ибрагимович

Аблайхон фаолияти ва қозоқ жузларининг ижтимоий-сиёсий ҳаёти

5220200-Тарих йўналиши (МАРКАЗИЙ ОСИЁ ХАЛҚЛАРИ ТАРИХИ)

Илмий раҳбар: т.ф.н.доц. Р.Р.Алимова

ТОШКЕНТ - 2010

МУНДАРИЖА

КИРИШ	1
I Боб. Козок жузларининг пайдо бўлиши ва Аблайхон фаолияти.....	7
I 1. Козок халқларининг шаклланиш жараёни ва қозок жузларининг вужудга келиши.....	7
I 2. Аблайхон фаолияти ва унинг даврида қозок жузларининг сиёсий ахволи.....	20
II Боб. Қозок жузларининг сиёсий ва ижтимоий- иқтисодий ҳаёти.....	33
II. 1. XVIIаср охири ва XVIII асрда қозок жузларининг сиёсий ахволи ва қозок-жунгор урушлари.....	33
II. 2. Қозок-рус муносабатлари ва қозок жузларининг россия таркибига киритилиши.....	46
II. 3. Қозок жузларининг ижтимоий-иқтисодий ҳаёти.....	64
ХУЛОСА	76
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.....	80

Кириш

Тадқиқот мавзунинг долзарблиги: Тарихдан бизга маълумки “Харқандай цивилизация кўпдан-кўп халқлар, миллатлар, эллатлар фаолиятининг ва самарали таъсирининг маҳсулидир.” Бир сўз билан айтганда, “Кўчманчилар, босқинчилар келиб кетаверади, лекин халқ боқий қолади, унинг маданияти адабийдир.”¹ Менинг бу мавзуни танлашим бежиз эмас. Қозоқларнинг XVI-XVIII асрлардаги тарихи ҳақиқатда ҳали етарли, даражада ўрганилмаган. Қозоғистонда тарих фани вужудга келган дастлабки йиллардаёқ тадқиқларнинг манбашунослик баъзаси ҳақидаги рус архивларининг ҳужжатларини шарқ – хрониклари асарларини Ғарбий Европа саёҳатларининг материалларининг аниқлаш ва илмий таомилга кириш масаласи кескин бўлиб турган. Қозоқ хонликлари мавзусини кўриб чиқишдан олдин ўзимизга бир савол бериб кўрайлик. Хўш қозоқ халқи тарихини ўрганишимиз биз учун зарурми?

Қозоқ ҳонлиги ва халқи тарихининг биз учун қандай аҳамиятли томони бор. Аввало, биз Марказий Осиё тарихини ўрганар эканмиз, қозоқ халқлари ҳам Марказий Осиёда жойлашган. Давлатлар сирасига киради. Гарчи собиқ СССР даврида Қозоғистон ва Ўрта Осиё деб ажратиб айтилган бўлсада, президентимиз И.А.Каримов ташаббуси билан Ўрта Осиё термини Марказий Осиё термини билан алмаштирилади ва унинг марказий қисмларидаги қардош давлатлар сифатида Ўзбекистон, Қозоғистон, Тожикистон, Туркменистон республикалари эътироф этилди.

“Биз халқнинг номи билан эмас, балки маданияти, маънавияти орқали биламиз, тарихнинг тоғ – томиригача назар ташлаймиз.”² Шунда экан, қардош қозоқ халқи, туркман ва бошқа халқларимизнинг тарихини билишимиз биз учун долзарб аҳамиятга эгадир. Зеро, ҳеч кимга сир эмаски, бу халқлар бир-бирига биродар сифатида миллат ажратмасдан ягона ислом дини остида бирлашиб яшаганлар. Шу ўринда Президентимиз

¹ И.А. Каримов “Тарихий хотирасиз келажак йўк” Тошкент. Уз.-н. 1999. 144 б.

² И.А.Каримов “Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир”. Тошкент. Уз.-н. 1996. 42 б.

И.А.Каримовнинг “Қозоқ биродарларим биз ўзбеклар ва қозоқлар бир-биримиздан сира ажрамаймиз” деган сўзлари кўз олдимга кирази. Қолаверса тарихчи сифатида қозоқ халқлари ва ўзбек халқлари орасидаги ўхшашлик монандлик ва фарқли томонлари нимада эканлиги ва улар ўртасидаги муносабатларнинг қай даражада қўйилганлигини чуқурроқ билишимиз ҳам билимимизни, ҳам тарихий дунё қарашимизни янада кенгайтиради.

Мавзунинг ўрганилиш даражаси: Шу нарсa бизга маълумки, бирор халқ ўз тарихини чуқур ўрганмасдан туриб ривожлана олмайди. Ота-боболарнинг тарихий ўтмишини қайта тиклаш тарих фанининг вазифасидир. Машхур археолог ва этнограф Г.И. Спасский³ XIX асрнинг бошларидаги қозоқ жамияти ижтимоий-сиёсий тузилишини таҳлил қилиб, хусусан бундай деб ёзган эди: “Хонлар ва султонлар тарихи, қирғиз-қайсок халқининг тарихи каби, биз учун жуда муҳим ва ибратли бўлиши мумкин.” XVIII асрнинг учинчи чораги XIX асрнинг бошларидан бошлаб қозоқлар ҳақида Г.И.Спасский, А.И.Левшин,⁴ С.Б. Броневскийлар бир-бир мунча қозоқ халқлари ҳақида тарихий маълумотлар ёзиб қолдирди. Рус сайёҳи Ф.Назаров қозоқлар ҳақида батавсил ўрганган. Ч.Валиханов⁵, А.А. Диваев⁶ сингари этнографлар ҳам бир қанча маълумотларни бериб ўтган. XIX асрдаги қозоқларнинг ижтимоий - иқтисодий ҳаёти тўғрисида муаллиф М.Красовскийнинг⁷ иши алоҳида диққатга сазовордир. Унинг асарида этнографик ва статистик материаллар асосида қозоқларнинг ҳўжалиги батавсил ёритилган.

XX асрнинг 90 – йилларида С.Асфандиёров⁸, М. Талишбаев, Г. Канларнинг китобларида ҳам қозоқ Жузлари ва халқнинг тарихи ҳақида бир қанча маълумотлар киритилган.

Малакавий ишнинг мақсад ва вазифалари: Ушбу малакавий ишни ёзишдан мақсад мавжуд манбалар ва тадқиқот ишларидаги маълумотларни

³ Г.И.Спасский Киргиз-кайсаки Большой Малай и Средней Ардк. “Сибирский вестник” СПб, 1820

⁴ А.И. Левшин Описание киргиз-кайсаких или киргиз-кайсацких орд или степей. 1ғ3 СПб 1831

⁵ Ч.Ч.Валиханов. Собрание Сочинений в 5 томах. Алматы 1985.

⁶ А.А.Диваев. Древние игрк киргизской молодёжи “Туркестанские ведомости”, 1907

⁷ М.Красовский. Область сибирский киргизов СПб 1868

⁸ С. Асфандияров. История Казакстана. Алматк. 1993

қиёсий таҳлил қилиш асосида қозоқ хони Абилайхон (1771-1780) фаолияти ва қозоқ Жузларининг ижтимоий – сиёсий ҳаётини ёритиб беришдан иборат.

Ушбу мақсадга эришиш учун қуйидаги фазифаларни белгилаб олдик.

- Биринчидан: Қозоқ халқининг шаклланиш жараёни ва Қозоқ Жузларининг вужудга келиши жараёнини очиб бериш.
- Иккинчидан: Абилайхоннинг фаолияти ва унинг даврда Қозоқ Жузларининг сиёсий аҳолини таҳлил қилиш ва ўрганиш.
- Учинчидан: XVII аср охири ва XVIII асрда Қозоқ Жузларининг сиёсий аҳоли ва Қозоқ – Жунғор урушларини таҳлил қилиш ва кенгроқ очиб бериш.
- Тўртинчидан: Қозоқ-рус муносабатлари ва қозоқ Жузларининг Россия таркибига киритилиши жараёнини янада чуқурроқ ўрганиш ва таҳлил қилиш.
- Бешинчидан: Қозоқ Жузларининг ижтимоий – иқтисодий ҳаётини кенгроқ ўрганиш вазифалари қўйилган.

Методологик ва назарий асослари: Малакавий ишнинг методологик ва назарий асослари Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримовнинг асарлари ва мустақиллик йилларида шаклланган тарих фанига бўлган янги қарашлари билан белгиланади. Юртбошимиз И.А. Каримов⁹нинг “Тарихга мурожаат қилар эканмиз, у халқ хотираси эканлигини назарда тутамиз. Хотирасиз баркамол киши бўлмагандек, тарихни билмаган халқнинг келажаги ҳам бўлмайди”, - деган сўзларини методологик асос қилиб олдик.

Малакавий ишнинг амалий аҳамияти: Малакавий ишнинг ўзбек тилида ёзилганлиги, қозоқ хонликлари ва халқининг тарихини ўрганувчи ўқувчилар учун манба бўлиб хизмат қилади. Малакавий ишдан фойдаланиб ўқитувчилар дарс бериш жараёнларида фойдаланиш ва талабалар ҳам тадқиқот иш орқали Қозоғистон халқи тарихи, ижтимоий-сиёсий ҳаётини ўрганиб ўзлари учун керакли маълумотларни олишлари мумкин.

⁹ И.А.Каримов. “Ватан равнақи учун ҳар биримиз масъулмиз”. Тг9. Тошкент. 2001 й. 13 б.

Малакавий ишнинг тузилиши: Тадқиқот ишим Кириш, II боб ва V
фаел, Хулоса, Илова ва фойдаланилган адабиётлар рўйхатидан иборат.

I Боб. Қозок жузларининг пайдо бўлиши ва Аблайхон фаолияти.

1. Қозок халқининг шаклланиш жараёни ва қозок жузларининг вужудга келиши.

Қадим замонлардан буён Марказий Осиёда ўзбеклар, қирғизлар, туркманлар, тожиклар ва бошқа халқларнинг аجدодлари билан ёнма-ён истиқомат қилиб келаётган минтақадаги йирик туб халқлардан бири қозоклар ҳисобланади. 1920 йиллар ўрталаригача уларни нотўғри қирғиз – қайсоқ деб атаб келишган. Милoddан аввалги III-I мингйилликларда Қозоғистон аҳолисини ижтимоий, маданий, лингвистик ва антропологик жихатдан тадқиқ қилиш натижасида уларнинг хинд-европа oilасининг қадимги Эрон тармоғига қирганлиги аниқланган.¹⁰

Бронза даврида Ғарбий Сибир, Қозоғистон ва Ўрта Осиёда андров маданияти кенг тарқалган бўлиб, у номадизмнинг асоси ҳисобланган.

Милoddан аввалги биринчи минг йилликда илк темир даврида сак ва скифлар, сармандлар, усунлар, аланлар ва уларнинг қабиладошлари яшаган. Бу маданий тарихий жамиятнинг ворислари илк темир асридаги Евро Осиёнинг чўллари номадлари эди.

Қозоғистонда бу қабила иттифоқи хинд – европа жамоасининг этномаданий ривожланишига муҳим таъсир кўрсатган. Археология, этнография, этнология, топонимика, этнография, полиография соҳалларида олиб борилган изланишлар шундан далолат берадики, бронза ва илк темир асрида маданий урф-одатлар ва этник лингвистик яқинлик асосида қозок қабилалари ва қабила иттифоқлари, шунингдек қозок халқи аجدодлари вужудга кела бошлаган.

Эрамининг I мингйиллик бошига келиб, Евроосиёнинг катта қисмида, жумладан Қозоғистон ва Ўрта Осиёнинг этногенетик тараққиётида янги давр

¹⁰ С.Асфандияров. История Казакстана (с древнейших времён). Алма-ата 1993. 17 б.

бошланган. Оқибатда протурк этномаданий ва тил умумийлигига ўтилади.

Бу даврда шарқдан-ғарбга жуда кўплаб туркий қабилаларнинг кўчиши бошланди. Қозоқ халқи этногенезида Турк ҳоконлиги муҳим рол ўйнаган. VI-VII асрларда мазкур ҳудудда бу ҳоконликка кирган турғаш, қорлуқ қабилалар пайдо бўлган.¹¹

Кейинги уч-тўрт асрлар мобайнида эса кимақ, қипчоқ ва уғузлар кириб келди. Туркий тилда сўзлашувчи қорлуқ, чичил, турғаш ва бошқа қабилалар жойлашади. Таниқли қозоқ этнографи М.С. Муқанов¹² ўз асарида қайт қилиб ўтганидек, ҳар қандай халқнинг этногенези мураккаб ва узоқ давом этади, бунинг натижасида муайян ҳудудда умумий тилга, этник онг шуурга ва ўз номига, умумий моддий маданиятга эга бўлган қишлоқларнинг барқарор бирлиги қарор топади. Академик С.П. Толстов¹³нинг адолатли таъкидлаб ўтишига, Марказий Осиё халқларининг этногенези ва этник тарихи муаммоси фақат археологлар, тарихчилар, антропологларнинг биргаликда куч қайрат сарфлаши билангина ҳал қилиниши мумкин эмас, чунки минтақадаги бу халқлар тарихи бир-бирига қоришиб кетган. Қозоқларнинг келиб қадимийлиги уларнинг ўзига ҳос маданияти, буларнинг ҳаммаси гуманитар фанлар соҳасидаги ва шу жумладан этнография соҳасидаги қозоқшуносларнинг мазкур муаммоларига бўлган қизиқишни оширади.

Энг йирик шарқшуносларидан бири академик В.В. Бартолд қозоқларни Марказий Осиёнинг энг қадимги халқлари қаторига киритади. Чунки ҳақиқатдан ҳам бундан икки минг йил олдинги ёзма манбаларда ҳозирги қозоқ халқининг узоқ аجدодларига таълуқли бўлган, уларга бевосита алоқадор бўлган ҳадудлари ва этник умумийлиги билан бир-бирига яқин келадиган этнонимлар ва топонимлар учраган.

X-XII асрларда қозоқ эли Қорахонийлар давлатига қўшилган маҳал ҳудудга қидонлар ҳам бостириб кирган. IX-X асрларда ҳозирги Қозоғистон

¹¹ Г.Кан История Казахстана. Учебник для вузов. Алматы: 2007 г. 19 бет.

¹² М.С.Муқанов. Этническая территория казаков в XVII-XIX в. Алма-ата. 1991 г. 13 б.

¹³ С.П.Толстов. Основание проблемы этногенеза народов Средней Азии – “СЭ” М.1947.

ерларида уғуз, печенег (бижанак), қипчоқ, кимак ва бошқа қабилалар жойлашади. XI-XII асрларда бу ҳудудда яшайдиган барча қабилалар қабилаларнинг бирикишига анча туртки бўлган.

XIII асрда қозоқ ҳалқининг этник консолидациясига муғуллар босқини тўсқинлик қилди. Шундан сўнг Қозоғистон ҳудудларига янги этник компонент муғул қабила ва уруғлари: манғитлар, барлослар ва бошқалар кўшилди ва улар турклар билан аста-секин ассимиляцияга учрай бошлади.

-учинчидан улар бошланғич даврларда нечта бўлган.

Олимларнинг фикрига кўра бу атамалар муғил-татар босқинигача мавжуд бўлмаган. Шу боис бу масаланинг ечимини топиш учун қозоқ ҳалқининг муғил босқинидан кейинги даврга назар ташлаш лозим.

Масалан, Чингизхон вафотидан сунг ташкил топган Чиғатой уруғининг Илий дарёси бўйида жойлашган Катта қароргоҳи Улуғ Иф (Катта Ўрда) деб аталган. Бу қароргоҳ бошқа Чиғатой қароргоҳлари ичида бош қароргоҳ бўлгани учун шундай аталган. Уларнинг қолган қароргоҳлари Кичик, Ўрта деб аталганми йўқми, номаълум. Волга бўйидаги Олтин Ўрда хонларининг қароргоҳи ҳам кейинчалик Катта Ўрда деб аталган. Бу ҳолатда ҳам бош қароргоҳ шундай аталган, бошқа қароргоҳларнинг катта-кичикликларига қараб номланганлиги аниқ эмас.

XVI асрнинг 50-йилларида Волгадан то Иртишгача бўлган ерларда чорвачилик билан шуғулланган ноғай ўрдаси парчаланиб кетди.

Қозоқ ҳалқининг шаклланишида охириги компонент XIV аср охирларида Олтин Ўрдадаги кичик кўчманчи қабилаларга бориб тақалади. Ноғай улуси, Сибир хонлиги, Еттисувда яшаётган уруғ қабилалар келади. Шундай қилиб қозоқ ҳалқининг шаклланиши ниҳоясига етади.

XV-XVI асрларда Қозоғистон ҳудудида қабила иттифоқлари ҳисобланмиш жузларнинг пайдо бўлиши характерлидир. Бу эса шу даврда қозоқ жузлари ташкил топган деган фикрни билдирмайди. Қозоқ жузлари ҳам худди қозоқ ҳалқи каби узоқ тарихий жараёнда шаклланган. Қозоқ жузлари ҳақида гапиришдан олдин, бу яъни Катта, Ўрта, Кичик Жуз

атамаларининг келиб чиқиши ҳақидаги фаразларга тўхталсак. Бу атамаларнинг қачон ва қандай вужудга келганини аниқлаш учун тадқиқотчилар олдида қуйидаги саволларга жавоб топиш зарур бўлади.

-Биринчидан, нега улар Катта, Ўрта, Кичик номларни олган, улар қандай мантиққа асосланиб қўйилган.

-Иккинчидан, бу номлар қачон пайдо бўлган.

Унинг ўрнига Катта, Нўғай, Кичик Нўғай, Олтиулли Нўғай номли ўрдалар пайдо бўлди. Булардан ташқари бошқа ўрдалар ҳам бўлган. Лекин хаммаси (Катта Нўғай)¹⁴ га нисбаттан тобе бўлган.

Шундай қилиб, турк – мўғил бирлашмалар таркибида фақат биргина Катта (Улуғ) Ўрда бўлиши мумкин бўлиб, қолган ўрдалар унинг атрофида бўлишган. Бундан ташқари агар икки Ўрда бўлса Катта, Кичик, Ўрдаларнинг аталиши улардаги аҳоли сонига қараб эмас, асосан, мазкур Ўрдаларнинг қайси бири каттароқ авлод вакилига тегишли эканлиги қараб аталган. Шунинг учун ҳам Катта, Ўрда ва Кичик Ўрдаларнинг номланишини шу асосда хулоса қилган ҳолда қабул қилиш мумкин. Қозоқларда эса қачонлардир Туқатемурийларнинг Йуз (Жуз) Ўрда бўлган ягона қароргоҳи уларнинг авлодлари 3 бўлиниб, кетиши натижасида Катта, Ўрта ва Кичик жузларга бўлинган бўлиши мумкин. Қозоқлар этносида уч Жуз ҳақидаги маълумотлар анчадан мавжуд. Бу ҳақда Ҳақназар ва Тауке ва бошқа холлар ҳақидаги нақлларда учрайди.

Манбаларда “уч жуз” иборасининг биринчи марта ишлатилиш санасини шу пайтгача 1731 йил деб келинар эди. Айрим тадқиқотчилар эса 1616 йилни эътироф қилмоқда. Энди “уч жуз” сўзининг келиб чиқиши ҳам муаммолигача қолмоқда. Бу сон уларда аҳоли сонини қўшин сонини, ёки уруғ сони белгиланганми, бу ҳақда манбаларда маълумот учрамайди. Рус тадқиқотчиси А.П. Чулошниковнинг фикрича, Урта Жузнинг таркиб топиши 1580 йил ўлдирилган Ҳақназархон замонида вужудга келган, лекин

¹⁴ Б.А.Тулепбаев. Казахстан, Средняя и Центральная Азия XVI-XVIII вв. 1983. 142 б.

манбаларда биринчи марта 1616 йил¹⁵ қайд этилган. Рус олими В.В. Бартольднинг фикрича бу уларнинг хўжалик-иқтисодий жихатдан бирикиб турли худудларда жойлашувига боғлиқ бўлган деб таъкидлайди. Юқорида баён қилинган фактларга суяниб шундай хулосага келиш мумкин.

- Биринчидан, қадим замонларда ҳам, ўрта асрларда ҳам Евроосиё чўлларида кўчманчилик қилган (турк - кипчок) – мўғил халқларида махсус “учлик” қабила бирлашмаси учрамайди.

- Иккинчидан, бу муаммонинг “уч” сонига боғлиқ эканлиги ҳақидаги хулосалар ҳам ўринсиз. Чунки турк-мўғил этнонимида тўрт, беш, олти, тўққиз, тўққиз, ўн, ўттиз, кирик, юз, минг, туман сонлари ҳам кўп учрайди.

- Учинчидан, “уч Жуз” сўзининг харбий жихатдан ўнг қанот, марказ, чап қанот сифатида вужудга келиши ҳам мантиққа тўғри келмайди.

Манбаларда қозоқ жузларининг пайдо бўлган даврини XVI аср билан белгиланади. Жузларнинг ташкил топишига туртки бўлган асосий нарса, бу – Козоғистоннинг табиий мухити номадизмдир, яъни кўчманчилик турмуш тарзидир. Козоғистон табиий зоналардан ташкил топган. У табиий равишда уч географик қисмга ажралган. Жанубий козоғистон ва Етгисув, Ғарбий Козоғистон, Марказий, Шимолий ва Шарқий Козоғистон. Бу бўлиниш Козоғистон аҳолисининг ҳам хўжалик, ҳам маданий фаолиятида ўз аксини топган. Қозоқ ерлари Катта, Кичик, Ўрта Жузларга бўлинган.

Катта Жуз Сирдарёдан Етгисувгача бўлган худудларни эгаллаган: унинг таркибида уйсунлар, қанғилилар, албанлар, дулатлар, суанлар, сиргили, истилар, ўшахтилар, шапраштий, жалойир қабилалари кирган.

Ўрта Жуз, Марказий ва Шимолий – Шарқий Козоғистон. Унинг таркибига кипчоклар, арғиллар, уақлар, найманлар, кўнғиротлар, кереитлар ва бошқалар кирган. Кичик Жуз Сирдарёнинг қуи оқими, Орол денгизи, Каспийнинг шимолий томонларини қамраб олган. Унинг таркибига баюли

¹⁵ А.П.Чулошников . Очерки по истории Казак-киргиского народа в связи с общими исто-и судьбами. Ор.1924. 104,135-36 б.

деб аталган жами 12 уруғини бирлаштирган қабила иттифоқи: адай, жаппаз, алаш, барш, есен-темир серкеш ва бошқалар.

Жетиру деб аталган етти уруғни бирлаштирган қуйидаги: табан, тама, жағал байли, рамадан ва бошқа уруғлар.

- Алим ули деб аталган олти уруғ бирлашмасидан ташкил топган қабила иттифоқи: Қорасақол, қоракесек, тўртқара, шекти ва бошқалар.

XV асрнинг 2- яримида бу халқ ёзма манбаларда қозоқ номи билан атала бошлаган. Тарихий Адабиётларда “қозоқ” этноними тўғрисида турли фикрлар ва тортишувлар мавжуд. Масалан: тарихчи олим А.Н.Бериштамнинг айтишича қозоқ номини саклар билан боғлайди. Қозоқ сўзи қадимги пайтда “Каспий” яна “сак” сўзидан келиб чиққан яъни Каспи-сак, кас-сак, - казак бўлган деб тариф беради.¹⁶

Қозғистоннинг тарихчи М. Оқинжонов “қозоқ” сўзи “қас” (нағис) “сак” (тайпаоти) деган сўзидан ёки (нағизсак) йиғиндиси дейди.

982 йилда форс тилида ёзилган “Худуд-ул Олам” китобида Алан мамлакати ва унинг қалъалари ҳақида айтиб ўтади. Алан элида, “қасақ” деган улус бор деб таъкидлайди, лекин бу масалага аниқ жавоб топилмаяпти. Бошқа тарихчилар уни туркча “қаз-ға”, “ғақ”, “қазғақ” (эркин одам) деса бошқалар “қас” дан “уйрек” яна “ак” деган топонимни ясайди. Қозоқ туркча сўз экани аниқ. Унинг боғланган маъноси аввалдан эркин, довюрак одам деган маънони беради. Этник мазмуни бўлмаган “қозоқ” сўзи – соясиз даштда юрган эркин ботир ва бошқа маъноларни билдирган. Сибир халқининг эски тилида “қозоқ” сўзи “миқти”, “берик”, “жайқин”, “алип” деган маънода айтилган. Сўнги пайтда бу масалага бағишланган материалар пайдо бўла бошлади. Араб манбаларини ўрганган тарихчи Б.Кемеков шундай мисолларни келтиради. “XI - XII асрларда Дашти-Қипчоқда” қозоқ деб аталган этник бирлик бўлгани ва бу асрларда қипчоқ хонлигининг этник ривожланиш жараёнида қозоқ халқининг келиб чиқишига негиз асос бўлган дейди.

¹⁶ Кокуш Рысбай «Қазакстан Республикасининг тарихи» Алматы 2005. 61 бет

XIV-XI асрларда қозоқ хонликлари ҳалқи шаклланди. Қозоқ атамаси бир маънода “ўзбек”, “ўзбек - қозоқ”, “мўғил” ва бошқаларда қўлланилди.

“Қозоқ” атамаси қозоқ ҳалқининг этноними бўлса “ўзбек” атамаси Ўрта Осиё хонликларини бирлаштирган этнонимга айланди. Мўғил ва Ноғай ўрдаси ағдарилгандан сўнг қозоқ этноними Еттисув ва Даштиқипчоқда яшовчи ҳалқлар белгисига айланди.¹⁷

Қозоқ этноними форсча, арабча, грекча манбаларда ҳам кўрсатилган. Рус подшо ҳукумати расмий ҳужжатларида қозоқларни “қирғиз-қайсоқ” ёки “қирғиз” деб атаган. Тарихчи А.И. Левшин¹⁸ қозоқларни “қирғиз” деб аташ адолатсизлик деб таъкидлайди. Қозоқ олими М.Дулетовнинг ёзишича қозоқлар ва қирғизлар туркийдан тарқаган туб негизи бир ҳалқ бўлгани билан уларнинг қони бўлакдир деб таъкидлайди. Шундай қилиб, XIX асрнинг охирларида тарихчи ва тадқиқотчилар ўз асарларида қозоқларнинг шаклланиши, ҳўжалиги, турмуш тарзини ёритиб беришга ҳаракат қилдилар.

Хулоса қилиб айтганда ўзларининг тарихий ривожланиш жараёнларида азалдан қозоқ элатининг этник ўзаги сифатида қарор топган қабилалар ўзларининг кенг доирадаги қўшнилари билан мустаҳкам этник ва маданий алоқаларига киришдилар. Улар билан қўшилиши аралаш-қуралаш бўлиб кетдилар. Улар умумий ҳарбий ва сиёсий иттифоқларига кирдилар, ҳўжалик алоқаларга киришдилар. Ана шу асосда вужудга келган этник жараёнлар қозоқ ҳалқи этник ўзагининг чегараларини кенгайтирди, улар билан тобора кўпроқ қабилаларининг бирлашувига олиб келди. Кейинчалик янги этник бирлик бўлган эллатининг шаклланиши билан тугади.

¹⁷ Кокуш Рысбай шша китоб. 63-64 б. Алмати 2005

¹⁸ А.И.Левшин. Описание киргиз-казачих или киргиз-кайсацких орд или степей. 1-3. СПб 1832. 33 б.

2.Аблайхон фаолияти ва унинг даврида қозоқ жузларининг сиёсий ахволи.

XVIII асрда яшаган Ўрта қирғиз-қайсоқ ўрдасининг энг кўзга кўринган хонларидан бири бу – Аблайхондир. Шу ўринда айтиб ўтиш керакки рус манбаларида қозоқлар “қирғиз-қайсоқ” номи билан аталган. У ўрта ўрда (жуз) султонларининг кичик тармоғидан келиб чиққан уруғ бошлиғи Абулмамбетдан кейинги учинчи авлод ҳисобланади. Аблайх қозоқ давлатчилигини сақлаб қолиш ва мустахкамлаш борасида ақилли сиёсат олиб борган. Аблайх (1711-1780) ёшлигидан ота-онасидан етим қолган ва кўп азоб-укубатларни бошидан кечирган. Ч.Валихонивнинг ёзишича, унинг буваси Аблайсултон, Туркистон шахрининг ҳокими бўлган ва у ҳам жанговар жасоратлари билан донг таратган. Шавкатсизлиги учун унга “қон ичар” деган ном берилган. Унинг уғли Вали, отасининг олдинги мавқеини сақлаб қолаолмаган, қўшни ҳокимлардан бири томонидан Туркистон босиб олингач, у ўлдирилган. Фақат содиқ қўлининг ҳизмати эвазига 13 ёшли Аблай тирик қолган. Аблай бой оилага ҳизматга кирган.¹⁹

Бизга маълумки XVIII асрнинг бошларида Жулғор хонлиги ғарб томонга қараб ўзининг шиддатли хужумларини бошлаган эди. Шу даврдаги вазият уни ботирлигини уткир зехинлилиги ва ақиллилигини кўрсатишда қўл келган. Бу йиллар қирғиз ҳалқи учун оғир йиллар бўлди. Аблай жунғор хавфини яхши тушуниб етарди шунинг учун ҳам россия –қозоқ муносабатларида фаол иштирок эта бошлади. Ҳоятда жасурлиги, топкирлиги учун оддий аскар бўлиб урушни бошлаган Аблай тез орада арғинуруғларининг биринчи султони қилиб сайланди. 1740 йил Абулмамбет билан биргаликда Россия фукоролигини қабул қилди. Ёш султон Аблайх харбий қахрамонликларидан ташқари ўзининг устамон сиёсатчи эканлигини ҳам намоён қилди.

¹⁹ Ч.Ч.Валихонов, Собрание сочинений. 1985 г. 11 с.

А.И. Левшин²⁰ “Описания киргиз-казачих, или киргиз-кайсацких, орд и степей” номли китобида қозоқ халқи қахрамонига юқори баҳо бериб, Аблайхоннинг сиёсат бобида айёрлиги ва катта тажрибага эгаллиги, ақиллилиги, унга итоат қиладиган аҳолининг кўплиги билан Россия империяси ва Хитой боғдихонлари (боодихон-муқаддасхон, Хитой императорининг мўғилча номи) билан муносабатда барча қирғиз ҳукмдорларидан ўтиб кетди деб ёзган.

У ойрот ҳукмдорларининг ўзаро ички уришларига ҳам аралашиб уларни заифлаштиришга интилди.

Аблай Россия фукоролигига содиқ ҳолда 1757 йил Хитой (Цин) ҳукмдорлари хизматига ҳам кирди.

У 30 йилларда қозоқларнинг бутун юришларида ва қўшни давлатлар билан келишувларида фаол иштирок этди.²¹

XVIII асрнинг 40-50 йилларида Аблай Ўрта Жузда ўз мавқеини мустаҳкамлаб олиб, Марказий, Шарқий, ва Жанубий Шарқий қозоғистондаги кўчманчи аҳолиси ўртасида ўз таъсирини ўтказа бошлаган эди. Жунғорларга қарши кураш жараёнида Аблай ўзидаги ташкилотчилик қобилиятини, кучли ирода эгаси эканлигини узоқни кўра биладиган қобилият эгаси эканлигини намоён қилди. Айнан шу йилларда қозоқ халқи орасида машҳур Жунғор хони Галдан Церенга (1727-1745) қарши курашда Аблайнинг қахрамонлиги тўғрисида ривоятлар пайдо бўлган. Этник ўзини англаш, миллий ғурур XVIII асрдан қозоқларнинг энг яхши хислатларидан бири бўлди. Қозоқларнинг этник таркиби XVIII асрга келиб қалмиқлар, бошқирдлар, қирғизлар, қорақалпоқлар ва бошқа Ўрта Осиё халқлари ҳисобига ошиб борди.

XVIII асрда қозоқлар сони уч миллионга етди. Ҳеч қачон ҳеч бир кўчманчи қабила Ўрта Осиёда бундай натижага эришмаган.

Чўқон Валихонов²² Бу ҳолатни шундай таъкидлаб ўтган: “Қозоқларнинг Аблайга содиқлиги қандайдир бадиий хуружга ўхшайди

²⁰ И.А.Левшин. «Описание киргиз-казачих или киргиз-кайсацких орд и степей. СПб 1832. 26 с.»

²¹ Марказий Осиё тарихи манбашунослиги ва тарихнафислик изланишлари 2-илмий тўплам. Тош.2010
Алимова Р. Мақола. 77-78 б.

Аблай асри-қозоқ рицарлиги асридир”. Шунинг учун ҳам XVIII асрни ўрганиш бутун Евроосиёдаги кўчманчи қабилалар тарихини ўрганиш учун калит ҳисобланади.

Аблайхон билан бир даврда яшаган рус давлат аъзолари А.Тевкелев ва П.Ричковлар қуйидаги фикрларни айтиб ўтганлар: “Аблайх бутун Ўрта Ўрда эгаси ҳисобланади, шу ҳолатда у хитойликлар билан ташқи муносабатларда аралашиб қолган ва Ўрдани тартибга солишда Аблайни авраш керак”. (1759)

Бундан ташқари улар, XVIII асрдаги қозоқларнинг жамиятдаги ҳаётлари ҳақида айтиб ўтганлар.

Қирғиз – қайсоқ хонлари ҳақида айтиб ўтарканмиз, уларнинг халқдаги бошқарувини айтиш керак, бошқарув ҳар уччала ўрдада ҳам ўзгача, уни ҳеч қайси бошқарув шаклига солиштириб бўлмайди: халқ ҳеч қандай сиёсий ҳуқуқни билмайди ва умумий мақсад нимада эканлигини англамаган, улар фақат эркинлик ва хавфсиз бўлишни хохлайдилар. Шундан улар ўзларини устун кўядилар, улар бошлиқлари майлику, ўз эгаларига ҳам бўйсунмайдилар, бу ҳолатда, уларни қачон бир мақсадга йўналтириб бўлади. Бу ҳолатда, халқ ишларида асосан, бу ишлар хон ва султонлар қўлида, баъзан етакчилар қўлига ўтади, лекин улардан қўрқмаган ҳолда ва уларни ҳукмронлигини тан олмаган ҳолда, улардан фақат шу мақсадда фойдаланиб, уларни хонга бўйсундириш мумкин эмас, чунки улар халқни жаримага ҳам тута олмайдилар деб таъкидлайди.

Россия билан қозоқ Жузларининг ўртасида савдо-сотиқни ривожлантириш учун қулай вазият вужудга келди. Бунга сабаб рус элчиси К.Миллернинг сай-ҳаракати билан жўнғор тутқунлигидан озод қилинган Аблайхоннинг хизмати катта бўлди.²³

1755 йил қозоқлар ва хитойликлар ўртасидаги алоқалар ёмонлаша бошлади. Бунга сабаб Хитойликлар Жунғорияни йўқ қилиб қозоқ хонликлари чегараларига етиб келган эди. Бу жараёнда қозоқ уруғи

²² Ч.Ч. Валиханов. История Казакской ССР: С древнейших до наших дней. Т5. 1979 г. 75 с.

²³ Ж.О. Артикабаев История Казахстана 196 бет.

бошлиқлари Аблай бошчилигида жўнғорларни қўллаб-қувватладилар. Улар калмиқларнинг охириги хони Амурсапуни ҳам бермадилар, хатто хитойликларга қарши урушдилархам (1756) Қозоқлар бу давлатнинг сақланиб қолишига ҳаракат қилди, чунки бу ер икки давлат ўртасидаги буфер ҳудуд ҳисобланар эди. Бу ҳолат Аблайхоннинг бошқирдларга қилган ёрдамида ҳам кўринади. Жунғор хонлигининг тугатилиши бу ҳудуддаги сиёсий вазиятни ўзгартириб юборди.

Ўрта ва Катта Жуз вакиллари Цин империясининг агрессиясига дучор бўлдилар, бу ҳолат қозоғистонни эгалаш режаси билан боғлиқ эди. Аблайнинг сиёсати, ва узоқни кўра билиши Хитойнинг қозоқларига кенг босқинини тўхтатишга эришилди. Ч.Валихонивнинг фикрича Хитой кўшинлари 1756, 1758,1760 йилларда Ўрта Ўрда қозоқлари ерларига бостириб кирган. Кичик жуз хони Нурали, Ўрта жуз хони Абулмамбет ва Аблай зудликда империя билан алоқага киришган. Демак, юқорида эслатиб ўтганимиздек, мураккаб шароитга тушиб қолган Аблай вазиятдан чиқиб кетишнинг йўллари кидириш учун шундай йўл тутган.

XVIII асрнинг 60 – йилларида Ўрта Жузда Абулмамбет хон ҳокимияти заифлашиб қолган пайтда Аблайсултон ҳақиқий ҳокимиятга эриша бошлаган. У шимолий, Марказий ва Жанубий Шарқий Қозоғистонда ўз мавқеини мустаҳкамлаб олган эди.

Аблай уччала жуз қозоқлари устидан ҳокимиятни ўрнатишга шошилган. Шу билан бирга Марказий Осиё минтақасида қозоқ хонликларининг иқтисодий ва сиёсий ҳукмронлигига эришишга ҳаракат қилган. Шу мақсадда Аблай ўзининг кўплаб ўғиллари, ака-укалари ва жиянларини қозоқларнинг йирик уруғ бўлинмаларига бошлиқ қилиб қўяди ва аста секин олий насаб оқсоқолларининг сепаратчилик ҳаракатини бўғишга ҳаракат қилади.

1775 йилда Абулмамбет вафот этгач, Туркистондаги Ахмад Яссавий масжидда хонлик тахтига ўтиради. Аблай 1771 йил хонлик унвонини олган бўлса ҳам, аслида беш йилдан сўнг Оренбург амалдорларининг қистови

билан рус императорига мурожаат қилиб, уччала жуз хони деб тасдиқлаб беришини сўраган.

Аблай рус давлати билан яқин алоқаларини йўлга қўйиш орқали Тянь Шань қирғизлари ва Қуқон хонлигига қарашли Сирдарё бўйи шаҳарларини босиб олишни кўзлаган. Аблай Россия тобелигини билдириб қасамёд қилган. Рус ҳукумати вакиллари унга хонлик белгиси сифатида шамшир, пўстин ва калпоқ ҳадя этган. Қозоқ жузлари Аблайхоннинг ҳокимиятини тан олган. У ўзининг ҳарбий ҳаракатларини давом эттириб Сирдарё бўйидаги етти шаҳарни жумладан, Туркистон, Сайрам, Чимкент, Сўзокни босиб олиб Тошкентгача кириб келган.

Аммо жануб ҳудуд унинг қўлида узоқ қолмаган. У мрнинг охирида Туркистонда яшаб қолган ва шу ерда 1781 йилда вафот этган.

Аблайхон ҳарбийликдан ташқари мохир дипломат ва сиёсатчи эканлигини ҳам қуйидаги ёзишмалари орқали билиб олишимиз мумкин.

Уйск ҳарбий линияси полковниги П.Родинга Красноярск қалъасидан ун ва ошлиқ олишга рухсат сўраб ёзган илтимосномаси.

Олий насабли ва ҳурматли жаноб полковник Пётр Андреевич Родинга мендан Аблайсултондан таъзим.

Сизга шуни маълум қиламанки, октябрнинг 20 санасида император жаноби олийларининг ёрлиғини ва Оренбургдаги гинерал жаноби олийлари томонидан юборилган беш аршин мовудни ва таржимонимиз Филат томонидан юборилган сизнинг хатингизни олдим. Ушбу ёрлиқни менинг қўл остимдаги қирғизларга ўқиб бердим ва тушунтирдим. Бундан кейин ҳам император жаноби олийларининг барча фармойишларини қувонч ила адо этаман ва мен томонимдан халқ турмуши ҳақидаги маълумотларни сизга ва жоноби гинералга етказиб траман. Сиздан илтимос мен ва менинг халқимга мукаддас Пётр қалъасида ун ва ошлиқни чорвага алмаштиришга рухсат беринг.

Юқоридагиларни тасдиқлаб, биз Аблай султон мухримизни босдик.²⁴

²⁴ И.Я.Зпаткин. История Джунгарского Ханства. 1983. 202 б.

Ушбу хатнинг мазмунидан кўриниб турибдики Аблайхон халқнинг ахволини яхшилаш учун рус мамурлари билан қай даражада муносабатларни олиб борганини куришимиз мумкин.

№ 234

1759 йил 29 ноябр Оренбург губерни концелярияси И.Уроковга ва таржимон Я.Туляевга уларнинг ўрта жуздаги ахвони аниқлаш ва султон Аблайнинг хитой билан алоқаларини аниқлаш учун Аблай хузурига юборилаётганлиги бўйича йўриқнома (мутлақо махфий)

Хитойликлар билан ҳозирги алоқалари ва қирғиз қайсоқ Ўрта Ўрдасидаги Аблай султоннинг мавқеини нозирга тутган ҳолда, у анча айёр ва ақилли эканини ҳисобга олиб Ўрта Ўрданинг ҳақиқий хони бўлишга розилик бериш – бермаслиги аниқлансин. Агар у ҳам кичик Ўрда хони Нурали сингари олдинган катта ўғилларидан ва атоқли кишиларидан омонат беришга розилик берса, у хонликка лойиқ, чунки Нурали султон ҳам омонатларини қайтарилишини талаб қилиши мумкин. Бундан ташқари анчадан бери Ўрта жуздан кетиб Туркистон Шаҳрида жойлашиб қолган.

Абулмамбетхон ҳам Аблайнинг хон бўлишига монеълик қилмаса керак. Шунинг учун Аблай султондан омонат бериш-бермаслигига рози бўлишини усталик билан аниқлаб берилсин. Агар у розилик берса, омонатларни Тропик қалъасига юбориш лозим. Бундай тақдирда Аблайнинг хонлик мартабасига тасдиқланиб унга маош тайёрланади. Биз бу орқали Оренбург ва Тропик қалъасига савдога келувчи қирғиз қайсоқларни ҳам назорат қиламиз. Бу масалалар унга яхшилаб тушунтирилсин...

Ушбу хатнинг мазмунидан кўриниб турибдики Аблайдан рус маъмурлари қанчалик кўрқиши, бундан ташқари хали Абулмамбет хон хон бўла туриб, рус маъмурлари Аблайдан хавфсираши, у билан келишишни истаётгани, унинг ўрта жузлар орасида қанчалик обрўга эгалигини билиб олишимиз мумкин.

1762 йил 17 октябр – Аблай султонинг Екатерина II га унинг тахтига чиқиш муносабати билан ёзган хати.

Энг олий насаб, энг қудратли, энг буюк ва хоказо...

Императрица Екатерина Алексеевна жаноби олийларига камтарин кўлидан мактуб.

Сизнинг Россия тахтига чиққанлигингизни сиз юборган муборак ёрликдан таржимон Филат Бардоев ёрдамида ўқиб эшитдим ва сизга тобе бўлган камина камтарин, жаноби олияларининг ёрлиғини олгандан боши осмонга етиб ўзининг минатдорчилигини изхор этади. Камина камтарин кўлингиз сиз хазрати олияларини Россия тахтига мушарраф бўлгани учун қутлашга журъат этиб сизга оллохдан узоқ йиллар тинчлик ва осойишталик, узоқ умр тилайди.

Мазкур қоғозга қўйилган мухрда айнан Аблай султон номи зикр этилган. Бундан кўриниб турибдики Аблай хали хон даражасига кштарилмай туриб ўзи мустақил рус императрицаси Екатерина II билан муносабатларда фаол иштирок этган тахсинга сазовор. Зеро бу ерда Аблай султоннинг донолиги ва жасорати муҳим ахамият касб этади.

II Боб. Қозоқ жузларининг сиёсий ва ижтимоий – иқтисодий ҳаёти.

1. XVII аср охири ва XVIII асрда қозоқ жузларининг сиёсий ахволи ва қозоқ – жунғор урушлари.

XVII аср охири ва XVIII асрда бошларида қозоқ халқи жамиятининг ишлаб чиқарувчи кучлари гоят кескинлик билан ривожланди, ишлаб чиқариш муносабатлари хали ҳам колоқ – патриархал ҳолатда эди. Кўчманчи ва ярим кўчманчи чорвадорлик хужалиғи табиат инжиқликларига бевосита боғлиқ эди. Чорвадорларнинг меҳнати кам унумли эди. Қозоқ жамиятининг иқтисодий базаси бўлган кўчманчи чорвачилик кўп жихатдан Қозоғистон ҳудудида мустақил давлатнинг ривожланиши ва мустаҳкамланиши учун мойинлик килар эди.²⁵

XVII аср охири ва XVIII асрда бошларида Қозоқ жузлари сиёсий таркок бўлиб қолмоқда эди. Бу ерда 3 жуз бўлиб, улар одатда бир неча хонликлардан иборат эди. Бир жойдан иккинчи жойга мунтазам кучиб юриш уруг ва қабилалар ўртасидаги алоқаларнинг ривожланишига ҳалакит берар эди.

Ўрта жуз Марказий Қозоғистонда жойлашган бўлиб, уларнинг ёзғи ва қишки яйловлари Сарисув дарёлари бўлар эди, Ишим, Тобол, Турғай дарёси ирмоқлари ва улуғтой этаклари ва шу ердаги қуллар атрофида эди.

Қатта жуз Сирдарёнинг юқори оқимидан Ёртисувгача бўлган ҳудудларда эди.

XVIII асрнинг 1 чорағида қозоқ хонликларини мустаҳкамлаш учун ҳаракат бўла бошлади.

Бу йилларда манбаларга кўра хоннинг 80 минглик қучли қўшини бўлган, лекин тез орада қозоқ хонлари ўртасидаги ички қураш янада авж олган ва бундан уларнинг қўшинлари фойдаланиб қолишган.

²⁵ История Казахской ССР Древнейших времён до наших дней. 1979 й. 5 том. 14 бет. Ч.Валиханов.

Қозоқ ва жунгон хонликлари уртасидаги тўқнашувлар тобора конли тус ола бошлади. Қозоқлар бирин-кетин оғир мажбуриятларга учраб, душманлар яйловларни бойликларни тортиб олар, одамларни ва чорваларни хайдаб кетар эди. Гоҳо бутун овул ва уруғлар кириб ташланар эди.

1710-1711 йилларда жунгор қушинлари Қозоғистон худудига йирик хужумлар уюштирди. Вазият қанчалик жиддийлигини шундай билса бўлардики, 1710 йил қорақумда қозоқ жузларининг вакиллари қурултой-ўтказди, шунда айрим бийлар жунгорларга таслим бўлишга, айримлари эса юртларини ташлаб Волга ортига чекинишга даъват этадилар, лекин халқ курашга бошлик қилиб сайланган Букенбой Ботир уларни бу фикрдан қайтариб, курашга чакиради.

Қозоқ жузларининг қайтадан жипслашуви Тавкахон қушнига маълум ғалабалар келтирди.

1713 йил жунгор қушинлари янги боскин ясаб қирғин-барот қилдилар.

1717 йил Касп ва Абдулхаир бошчилигидаги 30 минг кишилик қозоқ кўшини Жунғорияга қарши юриш бошлади, лекин улар Аясуз дарёси бўйида қашқарчи мағлубиятга учради.

1722 йил Хитой императори Канси вафот этди. 1723 йил Жунғория-Хитой тинчлик шартномаси тузилди. Энди жунгор ҳукмдорлари Хитой хавфини тугатиб қозоқ жузларига қарши жиддий урушга отландилар.

Талас, Борондай, Арись, Чирчиқ, Сирдарё кечувларида минглаб қозоқлар ҳалок бўлдилар.

Қозоқ кочокларининг янги оқими Гарбий ҳудудлар сари йуналди. Кичик жузнинг одамлари Ўрта Осиё хонликларида узок туролмас эдилар. Рус тадқиқотчиси А.И. Левшиннинг ёзишича “Қайсоқларнинг кичик ўрдаси Эмба дарёси қирғоқларигача ва ҳатто чегарани бузиб Ёйик дарёси ортларигача келиб жойлашган. Қозоқларнинг омавий равишда гарбга кўчишлари Урал ва Волга ораликларида қучманчи чорвачилик билан шугулланиб келаётган қалмиқларни таҳликага солиб қуйди.”

“Буюк мусибат” йилларида қозоқлар ва Бухоро ва Хива хонликлари ўртасидаги муносабатлар ҳам ёмонлашди.

Қозоқларнинг ахволи жанг бўлишининг яна бир сабаби, улар ғарбга чекинаётиб туркманлар ва қорақалпоқлар билан ҳам тўқнашишга мажбур бўлдилар. Анча вақт қорақалпоқлар орасида яшаган Уфалик татар М. Юнусовнинг ёзишича Орол бўйида кўчманчилик қилаётган қорақалпоқлар ва қозоқлар ўртасида “тўқнашув ва жанжаллар бўлган. Жунгорлар босқини оқибатида қозоқ жузлари хўжалиги кризисга учради ва бу уларнинг муносабатлари ёмонлашишига олиб келди. Шундай оғир ташқи ва ички сиёсий вазиятда қозоқ султонлари ва хонлари ҳалқни бирлаштира олмади.

Қозоқларнинг босқинчиларга қарши кураши 1724 йилиёқ бошланган эди.

Тахминан 1728-29 йилларда қозоқ ҳалқи вакилларининг умумий йиғилишида ҳалқ ҳаракатининг кўмондони этиб кичик жуз хони Абдулхаирхон сайланди. Қозоқ жузларининг қўшинлари бахамжихатликда олиб борган ҳаракатлари натижасида бир неча муҳим ғалабаларга эришилди.

Афтидан Апрокай жангидан сўнг, қозоқ хонлари ўртасида олий ҳокимият учун кураш бошланган.

Жунгор хонларининг босқини қозоқ хонликлари сиёсий ва иқтисодий ҳаётига жуда катта зиён етказган, минглаб ҳалқ қилинган, чорва молларининг асосий қисми душманлар томонидан олиб кетилган. Қозоқ жузлари ўртасидаги алоқаларга ҳам путур етган. Улар ўртасида яна тарқоқлик бошланган. Шу тариқа хароб ахволга тушиб қолган қозоқ жузларига ташқи душманлардан химоя этиш учун қудратли қушни давлат Россия ёрдамига эҳтиёж зарурати юзага келган. Қозоқ жузлари фақат рус ҳукуматиғина бошқирдлар хужумини тўхтата олади деб ҳисобларди. Қозоқ жузлари бирин кетин рус империяси таркибига ўта бошлади.

Кичик жуз 1731 йил 19 февралда, Ўрта жуз 1731 йил 15 декабрда, Катта жуз 1734 йил 10 майда Россия империяси таркибига ўтди. Лекин бу ҳаракат ҳам қозоқ-жунғор урушларини бутунлай тўхтата олмади.

Хулоса килиб айтганда XVII аср охири ва XVIII аср бошларида қозоқ жузлари сиёсий жихатдан тарқоқ бўлиб қолмокда эди. Уларнинг бу ҳаракати ўзлари учун кўпдан кўп босқинларни келтириб чиқарди ва бу йиллар “Буюк мусибат йиллари” деб ном қолдирди. Жунғорлар ҳужуми қозоқ халқининг бошига кўплаб саргардонлик ва ташвишларни солди.

2. Қозоқ-рус муносабатлари ва қозоқ жузларининг Россия таркибига киритилиши.

Россияда ишлаб чиқариш кучларининг ва хунармандчиликнинг кескин ривожланиши, мамлакатнинг турли ҳудудлари ўртасидаги савдо алоқаларининг кучайиши ҳамда ягона бутунросия бозорининг вужудга келиши Россия ҳукуматига бир катор ташқи сиёсий тадбирларни амалга оширишга туртки берди. Сибирни тўлиқ ўзлаштириш, шарқ давлатлари билан савдо алоқаларининг жонлантириш йулида бепоён Қозоғистон чўллари Россия режаларини амалга оширишда муҳим аҳамиятга эга эди.

Россияга қўшиб олиш тўғрисидаги илтимосини олиб келиши туртки бўлди. Пётр махсус фармон билан 1700 йил 30 июнда бу илтимосни қондирди.

Россия томонидан Ўрта Осиё йўл бир неча йўналишларда – Каспий орқали, Марказий Қозоғистон ва Сибир орқали бошланди. 1713 йил Катта Сибир губернатори М.П. Гагарин Пётр 1 га Иртиш дарёси бўйлаб бир неча қалалар қуриш лозимлигини ва жунғория бўлиб мустахкамланган чегара зонасини ташкил этиш ҳақида ахборот берилди. Шунинг учун бу жараени босқичма-босқич, дипломатик йул билан амалга оширишга мажбур бўлди. Чор ҳукумати Ўрта Осиё ва қозоғистон билан савдо алоқаларини мустахкамлаш билан бир каторда у ерларнинг ҳукмдорлигини бир бирига гижгижлар эди.²⁶

Шунинг учун ҳам Россия ҳукумати Ўрта Осиё хонликларини осон бўйсундириш учун, босқичма-босқич қозоқ жузларини ўз фукароларига олиб, улар ерда мустахкам баъза ва қалъалалар барпо этиб узоқ йилларга мужалланган режа ишлаб чиқди.

XVIII аср бошларидаги жунгор босқичини оқибатлари, хали ҳам мавжуд эди, неча йиллар давом этиб келаётган қўчманчилик манзиллари барбот бўлган эди. Қозоқ халқларининг ночор ахволи, унинг Россия

²⁶А. Шепелёв Очерк военных и дипломатических отношений России со средней Азией до начала XIX

фукоролигига утиши зарурати хакида машхур қозоқ ботири Букенбой 1748 йил Орск қалъасида А.Тевкелов билан булган суҳбатида айтган эди. Бундан ташқари Россия фукороларига утиб у билан савдо алоқаларини ривожлантириш ҳамда Ёйик ва Иртиш атрофларидан яйловлар олишни орзу қилар эдилар.

XVIII аср бошидаги Россиянинг шарқий Сибир ва жунгориядаги фаол дипломатик ва ҳарбий фаолияти қозоқ-рус алоқаларининг ҳам фаоллашувига олиб келди. Чунки бу сиёсат жунгорияни қозоқ жузларига янги босқин уюштиришдан саклаб қолади.

XVIII асрдаги биринчи қозоқ элчиси Тайкамур Култибоев 1715 йил сентябрда Уфада қозоқ-бошқирд муносабатларни ойдинлаштириш учун юборилди. Бу келишув Абдулхайирхоннинг бошқирд ерларига босқини пайтига тўғри келиб қолиши учун элчилар анча вақт Уфада ушланиб қолди.

Рус дипломатияси ҳам рус-қозоқ муносабатларининг яхшилаш учун аниқ тартибларни амалга ошира бошлади.

Жунгорияга қарши биргаликда ҳаракат олиб бориш учун шартнома тузиш имконияти юзага келди. Қозоқлар ишим зонасида эркин савдо қилиш ҳуқуқини олдилар. Қозоқ хонига 1717 йил баҳорида қозоқ маъмурияти томонидан бориладиган номада ҳам савдо учун қозоқларга кенг имкониятлар берилиши уқитириб ўтилган, лекин қозон губернаторининг мактубида қозоқ жузларининг Россия содиқ эканлигини тасдиқловчи ҳужжат юбориш кераклиги таъкидланган эди. Пётр 1 вафотидан кейин россиянинг қозоқ хонликларига қилган ҳужуми ва “буюқ мусибат йиллари” га ҳам боғлиқ.

Қозоқ жузларида XVIII асрнинг 20-23 йилларида ғоят таҳликали вазият вужудга келди.

Энди рус-қозоқ алоқаларининг ривожлантиришнинг янги босқичига ўтиш учун шароит вужудга келди. Бунда ҳар икки томон манфаатдор эди.

Иқтисодий қолоқликни, феодал тарқоқликни бошидан кечираётган қозоқ жузлари учун сиёсий муаммо жунгория қулларига тушиш ҳавфи пайдо

бўлди. Узоқни кўра олувчи айрим қозоқ хукмдорлари халқни қутқаришнинг ягона йўли Россия фуқароларини қабул қилиш эканлигини тушиндилар.

Кичик жузнинг Россия таркибига қушилишида кичик жуз хони Абдулхойир катта рол ўйнади.

1731 йил 19 февралда император хоним Анна Ивановна махсус ёрлик чиқариб Абдулхойир ва қозоқларнинг рус фуқороларига ихтиёрий қўшиб олинганлиги эълон қилинди.

1731 йил 30 апрелда қозоқ чўлига махсус элчилар жунатилди. Элчи А.И. Тевкеловга берилган йўриқнома бўйича Абдулхойирхонни ва бошқа хукмдорликни россия фуқоролигини олганлиги бўйича қасамёд қилиши лозим эди. Шунинг учун элчи Тевкеловга чекланмаган ҳуқуқлар берилган бўлиб, у вазиятга қараб мустақил қарорлар чиқариш мумкин эди.

Деярли икки ой йўл юрган Тевкелов элчилари 1731 йил 4 июлда Уфа шахрига етиб келдилар. Элчи ихтиёрига бир неча бошқирд оқсоқоллар, 60 кишилиқ хамроқ кўриқчилар, 200 от, 612 туя берилди.

1731 йил 10 октябр Тевкеловни қозоқ аскарларининг йиғилишига таклиф этишди. Бу ерда Абдулхойир, Букенбой, Иссет унинг укаси Мирзо Худойназар, улар ортидан яна 27 та таниқли қозоқ феодаллари қизил жузнинг ихтиёрий равишда Россия таркибига қушилганлиги ҳақидаги юридик шартномага имзо чекдилар. Шундай қилиб А.И. Тевкеловнинг элчилик миссияси рус – қозоқ муносабатларининг кенг ривожланишида халқилувчи рол ўйнади.

Шу йили рус ҳукумати катта жуз қозоқлари билан савдо қилиш ва савдо алоқаларини кенгайтириш ҳақида фармон чиқарди.

XVIII асрнинг 40 йилларида рус қозоқ узаро алоқалари янада мустахкамланиб борди. Бунга чек қўйиш мақсадида жунгор ғарбий ҳаётдаги бир неча тадбирлар бошлади.

XVIII асрнинг иккинчи ярмида аста секинлик билан энг яхши яйловлар, қишлоқ жойлари, қозоқ оқсуяк қадагонлари, хонлар, султонлар ва

уруғ оқсоқоллари кулига ўта бошлади. Чор ҳукумати узлуксиз равишда ер масаласини, мустамлакачилик режасини ҳаётга тадбиқ эта бошлади.

Кичик жуз ва қисман Ўрта жузнинг Россия таркибига қушилиб олиши қозоғистон чўлларида Россия позициясини мустаҳкамлади. Лекин бу рус-жунгория муносабатларининг ёмонлашувига сабаб бўлди. Бу икки давлат ҳеч қачон бир-бирига нисбатан ҳарбий ҳаракатлар олиб бормаган. Россия Цинь ҳукмдорлигининг жумғорияга қарши биргаликда уруш бошлаш таклифини икки марта рад этган эди.

1755 йил хон Давақи тахтини ағдарилган жунғория бир неча бўлақларга бўлиниб кетди. Бундан фойдаланган Цинь манжурлари жунгорияни босиб олди. Натижада қозоқ жузлари Хитой давлати ҳавфи остида қолди. Россия томонидан қуллаб қувватланган қозоқлар Цинь қушинларини тохтатиб қуйдилар. Россия ва Цинь империяси ўртасидаги қатор музокараларидан сўнг чегара ҳудудлар белгиланди. Лекин Цинь империясининг рус қалъалари ва қозоқ жузларига ҳужум қилиш ҳавфи ҳали ҳам мавжуд эди.

1822 йил император Александр 1 нинг махсус фармони билан Ўрта жузда хонлик расман бекор қилинди. 1824 йил Кичик жузда, 1845 йилда Ички (Букеев) жузда хонлик ҳокимияти бекор қилди. Бутун қозоқ чўлларида рус маъмурий идора бўлимлари губернаторлик ташкил этилди ва қозоғистоннинг қўшиб олинishi Чор Россиясининг олис келажакни ўйлаган босқинчилик режалари Ўрта Осиё хонликларини босиб олиш ва Хинд океанига чиқишга бир босқич эди. Энди Россия бор эътиборини Ўрта Осиё хонликларини босиб олишга қаратди. Ҳулоса қилиб шуни таъкидлаш керакки, XVIII аср бошларидан бошлаб, айниқса жунгорлар босқинидан сўнг ночор аҳволдан қутилишнинг ягона йўли Россия империяси таркибига кириш деган фикрга келган қозоқ халқи, рус империяси таркибига киришга интилди. Қозоқ жузликларининг қалтабинлиги, заифлиги, ўзаро баҳамжихат бўлмаганликлари оқибатида, уларнинг бутунлай Россия империясига қарам бўлиши ва хонликларининг тугатилишига олиб келди. Бу ҳатоликлар

Қукон, Бухоро, Хива хонликларининг ҳам босиб олинисига замин яратди. Қозоқ халқларининг заифлиги, тарқоқлиги, қозоқ халқи ва эллари ва Ўрта Осиё халқларининг моддий ва маънавий бўлакларининг ташиб келисига олиб келди ва бу хатоларни кейинчалик Ўрта Осиё хонларининг ҳам кўзини очмади ва кечириб бўлмас хатоликка йул қўйиб бердилар.

3. Қозоқ Жузларининг ижтимоий-иқтисодий ҳаёти

Хужалиги. Кўп асрлар мобайнида қозоқларнинг асосий машғулоти экстенсив кўчманчи ва ярим кўчманчи чорвачилик бўлиб қолаверди.

Чорвачилик уларга озиқ-овқат, кийим-бош ва ҳаракатланиш воситаларини берар эди. Чорвачиликнинг яйлов кўчманчилиги учун чорвани деярли йил бўйи табиат кўйида боқишга мослашган эди.

Бу система табиийки йил фаслларига қараб мунтазам кўчиб юришни тақазо қилиб юрар эди. Эрта кўкламда қорлар эрий бошлагач пода унча узок бўлмаган жойларда боқилган, бу даврда ўтлар яхши бўлган. Қунлар исигач эса чорва ёзги яйловларга кўчирилган. “Жайлов²⁷ деб аталган бу ерларда серут яйловлар, сувман болалари бўлган. Кейин эса қузги яйловларига кўчирилган. Қиш олдидан эса қишлов жайловларига олиб келинган ва чорва бу ерда кўкламгача сақланган. Хар бир қозоқ уруғи ўзининг алоҳида кўчиш йўналиши маршрут масофаси айрим пайтларда 500г600 км. Ташкил этган.”

Чорвачилик кўникмалари ва малакалари авлоддан авлодга ўтиб борган. Қозоқларнинг бутун турмуши тарзи, хужалиги ва меҳнат қуроллари, яшаш шароити чорвачилик учун мослаштирилган. XVIII асрдаги қозоқ жузлари кўчманчилиги жамиятига дехкончилиги хужалиги ҳам таниш бўлган. Чорвачилик билан дехкончиликни қўшиб олиб борилганлиги улар тарихининг илк даврдан то ўрта асрлар охирига қадар кўзга ташланди. Қозоқларнинг асосий дехкончилиги райони Сирдарё атрофлари бўлган.

Тапас, Чу ва Ёттисув водийлари ҳам азалдан дехкончилиги маданияти манзилгохлари бўлган. Бу ҳақида кўплаб турар жой манзилларининг парболари ва каналлар қуриқлар далолат беради. Катта жузда ғаллачиликнинг қандай ривожланганлиги ҳақида XVIII асрда террорчи шундай деб ёзиб қолдирган. “Катта Ўрда қирғизларнинг доимий қишлайдиган манзиллари бўлган, ёзда эса қамиш қапаларда яшаганлар.”

²⁷ :Жайлов – чорва боқиладиган жой.

Уларнинг дехкончилик усуллари, ерга ишлов бериш ва меҳнат куроллари ибтидоий бўлган, даромад ҳам кам бўлган. Қозоқ жузларида дехкончилик жуда секин ва нотекис ривожланган.

Чорва маҳсулотлари ва хом-ашё ишлаш ва қайта ишлаш ҳар бир оиланинг алоҳида машғулотига бўлган.

Қозоқларга жун ва терини қайта ишлаш азалдан маълум бўлган. Қўй жунидан чодирлар учун кигиз ва ёпиғичлар килинган. Сифатли жунлардан эса гиламлар тўқилган. Туя жунидан мовутга ухшаш мато тўқилган.

Турар жойлари. Қозоқ оилалари асосан утловларда яшаган. Уларнинг утови Марказий Осиёдаги бошқа чорвадор оилалар яъни қирғиз, туркман, қорақалпоқ ўтовларидан деярли фарқ қилмайди. Ўтовлардан ташқари омонат улари ҳам бўлган.

Савдо-сотик. Қозоқлар азалдан Ўрта Осиё хонликлари Россия, Эрон ва Шарқий Туркистон билан савдо-сотик қилишган. Улар Ўрта Осиё бозорларида чорвани тўқимачилик маҳсулотлари ва дехкончилик маҳсулотларига айирбошлаган. Бундан ташқари Хива Бухоро билан савдо қилишган.

XVIII асрнинг 40-йилларидан Россияда бош хизмати жорий этилган. Лекин чорва молларини сотишга мол хайдаб қозоқлардан одатда бош олинмаган. Бундай савдони кўплаб кувватловчи тадбирлар икки ўртадаги савдо-алокаларини тобора кенгайтиришга олиб келган.

Ер муносабатлари қозоқ жузларида Ўрта Осиё хонликлари сингари унчалик ривожланмаган. Лекин солиқ турларининг бир канча турлари мавжуд бўлган.

Ижтимоий муносабатлар. Қозоқ жамиятида икки аниқ шаклланган синф-бевосита маҳсулот ишлаб чиқарувчиларнинг даромадларидан фойдаланувчи феодал синф ва уларга қарам дехкон чорвадорлар синфи. Феодаллар синфи ўзининг иқтисодий ва сиёсий мавқеига қараб хонлар, султонлар, бийлар, бойлар, тархонлар ва бошқа феодал гуруҳлардан ташкил топган эди.

Бойлар яъни каттга туёк сонига эга бўлган шахслар қозоқ патриархал жамиятининг асосий ҳужжатлари бўлган. Султонлар чингиз авлодига мансуб бўлган оқсуяк торалар ҳисобланишган. Улар мамлакатни бошқариб, уруғлар уртасидаги яйлов масалаларини ҳал этишган. Улар оддий чорвадорлардан маълум солиқ олиб туришган.

Овул жамиятининг тугилиши ва шаклланиши чорвачилик ҳужалиги билан чамбарчас боғлиқ. Кейинчалик овул аҳолисининг ҳар бирининг алоҳида ҳужалиги бўлган. Лекин улар орасида тенглик бўлмаган.

Шундай қилиб кучманчи ҳужалик қозоқларининг бутун ҳаёти ва фаолиятини белгилаб берган. Фикримча қозоқларнинг кўчиб юришлари бошқа чорвадор кўчманчиларининг ҳаракати қаби саҳролар бўйлаб тартибсиз юришдан иборат эмас, балки анъанавий тарзда қарор топган, ҳужалик эҳтиёжлари ва муҳитнинг шароитлари олдидан белгилаб қўйилган. Қозоқ жузлари уч асосий ҳужалик турини ажратиш мумкин. Булар чўлларнинг кўчманчи аҳолиси, ярим кўчманчи аҳоли. Ўтроқ аҳоли, деҳқончилик билан шуғулланган, бундан ташқари қозоқларнинг ҳонаки ҳунармандчилик ва кўчманчи ҳужалик юритиш шароити ривожланиб борган.

Чорва моллари кўчманчи эгасига фақат овқат эмас, балки хом-ашё ҳам берган.

ХУЛОСА

Хулоса қилиб айтганда тарихчи ва тадқиқотчилар уз асарларида қозоқларнинг шаклланиши жараёни хақида ёритиб беришга ҳаракат қилдилар. Шунинг таъкидлаб ўтиш керакки, қозоқлар ўзларининг тарихий ривожланиш жараёнида азалдан қозоқлар эллатининг етик ўзаги сифатида қарор топган қабилалар ўзларининг кенг доирадаги қўшинлари билан мустахкам этник ва маданий алоқага киришдилар ва улар билан қўшилиб аралашиб кетадилар. Улар умумий ҳарбий ва сиёсий иттифоқларига қирадилар, ҳужалик алоқаларига киришдилар. Ана шу асосда вужудга келган этник жараёнлар қозоқ халқи этник ўзгаришнинг чегараларини кенгайтди ва улар билан тобора кўпроқ қабилаларнинг бирлашувига олиб келди.

Кейинчалик янги этник бирлик бўлган халқнинг шаклланиши билан тугади. Шу асосда Қозоғистон ҳудудида бу халқ маъмурий ҳудудларига бўлиниб қозоқ жузлари хонликларига бўлиниб яшадилар.

Қозоқ жузлари хонлари ичида ўрта жуз хони Аблайхоннинг фаолиятига эътибор қаратганимизда унинг мардлиги, донолиги, мохир саркарда ва сиёсатчи эканини таъкидлаб ўтиш зарур. Дахшатли ва суронли “буюк мусибат йиллари” да қозоқ халқини жулғонлар ва бошқа босқинчиларга қарши курашда бирлаштира олган миллий қаҳрамондир.

Қозоқ халқининг эътиборини қозонган Аблайхон халқ хотирасида учмас из қолдирган.

XVII аср охири ва XVIII аср бошларида қозоқ жузлари сиёсий жиҳатдан тарқок бўлиб қолмоқда эди. Уларнинг бу ҳаракати улар учун кўпдан-кўп босқинларни келтириб чиқарди ва бу йиллар “буюк мусибат йиллари” деб ном қолдирди. Жунғорлар ҳужуми қозоқ халқининг бошига кўплаб саргардонликлар ва ташвишни келтириб чиқарди. Бунга сабаб қозоқ жузларининг ривожланиши ва ўтмишида учмас ва унитиб бўлмас асорат қолдирди.

XVIII аср бошларидан бошлаб, айниқса жунгорлар босқинидан сўнг ночор ахволдан кутилишнинг ягона йўли Россия империяси таркибига киришга интилди. Қозоқ жузлари хонларининг заифлиги калтабинлиги ўзаро бахамжихат бўлаолмаганликлари оқибатида уларнинг Россия империясига қарам бўлиши ва хонликларининг тугатилишига олиб келди. Бу хатоликлар Қукон, Бухоро, Хива хонликларининг ҳам босиб олинishiга замин яратди. Қозоқ хонликларининг бу хатосини, кейинчалик, Қукон, Бухоро , Хива, хонликларининг ҳам кўзини очмади. Натижада бу минтақанинг моддий ва маънавий бойликлари талон-тарож қилинишига олиб келди.

Кўчманчи хужалик козокларининг бутун хаёти ва фаолиятини белгилаб берган. Фикримча қозоқларнинг кўчиб юришлари бошқа чорвадор кўчманчиларнинг ҳаракати каби саҳролар бўйлаб тартибсиз юришдан иборат эмас. Балки анъанавий тарзда қарор топган хўжалик эҳтиёжлари ва муҳитнинг шарт-шароитларидан келиб чикиб олдиндан белгилаб кўйилган. Бундан ташқари қозоқ жузларида дехкончилик, хонаки хунармандчилик юриштиш шароити ҳам ривожланиб борган.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

Президент асарлари.

1. И.А.Каримов “Тарихий хотирасиз келажак йўқ” Тошкент, Узбекистон, 1998 йил.
2. И.А.Каримов “Ватан саждагох каби мукаддасдир”. Тошкент, Узбекистон, 1996 йил.
3. И.А.Каримов “Ватан равнақи учун хар биримиз маъулмиз”. Том 9, Тошкент. Узбекистон, 2001 йил.

Тарихий асарлар

4. С. Асфандияров “История казахстана” (с древнейших времён) Алмати 1993 йил.
5. Т.Кан. “История Казахстана” учебник-Алматы 2007 йил.
6. М.С. Толстов. Основные проблемы этногенеза народов средней Азии. «СЭ» Москва 1947 й.
7. М.С. Нуканов Этническая территория казаков в XVII-XVIII в. Алма-ата 1991 й.
8. Ч.Ч. Валиханов. История Казахской ССР: С древнейших времён до наших дней. Алмати 1979 г.
9. Ч.Ч. Валиханов. Собрание сочинений в 5 томах. Алмати 1985 г.
10. Б.С. Сулейманов, В.Я. Босин. Казахстан в составе России в XVIII нач. XX в. Москва 1981 г.
11. Ф.Назаров. Записки о некотороқх народах и землях Средней части Азии. Москва 1968 г.
12. В.В.Бартолд. Киргизы. Исторический очерк. Москва 1963 г.
13. И.Г. Гнорги. Описание всех в Российском государстве обитающих народов.
14. А.И.Левшин. Описание киргиз-казачих или киргиз-кайсацких орд или степей.

15. Ф.Н.Кираев. Казахско-русские отношения XVI-XVIII в. Москва 1961
16. М.Красновский. Область Сибирской Киргизов СПб. Москва 1968
17. Ж.О. Артикбаев. История Казахстана. Учебник для вузов-Кастранай 2007
18. Б.П.Туревич. Международные отношения центральной Азии в XVIII первой половина XIX вв. Москва 1979 г.
19. П.П.Иванов. Очерки по истории Средней Азии. Москва 1958 г.
20. Б.А. Телебаев. Казахстан, Средняя и Центральная Азия XVI-XVIII вв. Алма-ата 1983 г.